

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

МАРТИНОВА Ганна Іванівна

ПОДІЛЬСЬКО-СЕРЕДНЬОНАДНІПРЯНСЬКА ДІАЛЕКТНА

МЕЖА (ЗА ДАНИМИ ПОВУТОВОЇ ЛЕКСИКИ

ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ)

Спеціальність 10.02.02-
українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття вченого ступеня

кандидата філологічних наук

Київ - 1993

7627.50

Роботу виконано у відділі діалектології Інституту української мови АН України

Науковий керівник - доктор філологічних наук
П.Ю.ГРИЦЕНКО

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор А.М.ПОПОВСЬКИЙ

кандидат філологічних наук,
доцент З.М.БИЧКО

Провідна організація - Луганський державний педагогічний
інститут

Захист відбудеться 30 червня 1993 року о 10 год. на засіданні спеціалізованої ради Д.016.28.01 по захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні АН України (252001, Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України.

Автореферат розіслано 20 травня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

П.Г.ОЗЕРОВА

Актуальність дослідження. Проблема утворення діалектів, визначення їх меж – одна із центральних і складних проблем мовознавства, розв'язання якої стало можливим тільки із залученням даних лінгвістичної географії. Мовна (діалектна) межа, як показали лінгвогеографи на численних прикладах, є не лінією, а перехідною смужкою, ширина якої може доходити до кількох десятків кілометрів, а діалект – це монолітне ядро, оточене вібручними перехідними зонами. Встановлення подільсько-середньонадніпряньського шруб'язка досі залишається одним з актуальних завдань української діалектології. Його виділенню тривалий час перешкождала недостатність діалектних даних, обмеженість методів дослідження, і тільки вивчення географії мовних явищ відкрило перспективу в розв'язанні цієї проблеми. Однак погляди дослідників (В.Ганцов, І.Зілинський, Ф.Т.Жилко, С.П.Бевзенко, І.Г.Матвіяс) щодо основної розмежувальної лінії між подільським і середньонадніпряньським діалектами розходяться. Причин цього, на нашу думку, є кілька: ширина контактної зони як наслідок переселенських рухів із південного сходу на північний захід у X–XIII, XV ст. і зворотних міграційних процесів у XIV, XVI–XIX ст.; різна густина ізоглов у межах пасма, яке розділяє суміжні подільський і середньонадніпряньський діалекти; відсутність регіональних лінгвогеографічних досліджень правобережної Черкащини. Правобережночеркаські говірки демонструють послідовне розрізнення протиставлених діалектних явищ, виявлення і картографування яких допомогло вирішити завдання деталізації відповідних меж, визначити напрями і динаміку взаємовпливів контактуючих говорів.

Актуальним є дослідження лексики названого регіону, оскільки вона майже не вивчалася. Увага дослідників правобережночеркаських говірок зосереджувалась на описі їх фонетичного і морфологічного складу з погляду приналежності до південно-східного чи південно-західного наріччя (А.П.Могіла, П.С.Лисенко, А.Д.Очеретний). Окремі спроби фіксації та опису лексики правобережної Черкащини знаходимо у працях А.Д.Очеретного, П.С.Лисенка. В.С.Вашенко вперше простежив просторове розміщення ряду лексем у правобережночеркаських говірках. Впливовим сторінкою лінгвогеографічної репрезентації досліджуваних говірок став вихід із друку І тому Атласу української мови, однак лексика в ньому представлена неповно. До того ж серед наведених розмежувальних ізоглов не всі відображають структурно найістотніші явища. Тому картографування лексики і семантики залишається

одним з важливих напрямів української діалектології, тим більше, що дані саме лексичних і семантичних карт нерідко кладуться дослідниками в основу групування говорів, визначення діалектного членування окремого регіону (праці Й.О.Дзєндзелівського, М.В.Никончука, З.Танудель, О.М.Євтушка, К.Д.Глуховцевої та ін.).

Такий стан вивчення говірок правобережної Черкащини, сукупність проблем, пов'язаних із відсутністю ґрунтовних досліджень лексико-семантичної системи говірок названого регіону, визначили вибір теми дослідження. Його актуальність зумовлена насамперед необхідністю вивчити лексичну неоднорідність правобережночеркаського діалектного континууму в лексикологічному і лінгвогеографічному аспектах.

Метою роботи є встановлення подільсько-середньонадніпряньської діалектної межі за даними побутової лексики.

Основні завдання дослідження:

- 1) дослідити склад, типи структурної організації і семантичну структуру побутової лексики правобережночеркаських говірок;
- 2) встановити внутрішнє членування правобережночеркаського діалектного континууму;
- 3) деталізувати подільсько-середньонадніпряньське порубіжжя;
- 4) зв'язувати зв'язки лексики правобережночеркаських говірок з лексикою інших діалектів, показати міждіалектні паралелі побутової лексики;
- 5) виявити давні та інноваційні риси у системах суміжних діалектів.

Предметом дослідження є побутова лексика правобережночеркаських говірок у її системних зв'язках і ареальному вистві.

Джерелами дослідження є "Атлас побутової лексики правобережночеркаських говірок", створений за матеріалами, які зібрано автором за спеціально розробленим питальником упродовж 1988-1992 рр. у 163 населених пунктах правобережної Черкащини; діалектні словники, матеріали АМ та діалектної картотеки Інституту української мови АН України.

Методи дослідження - описовий і лінгвогеографічний.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше здійснено системний вики побутової лексики правобережночеркаських говірок в плані структурної організації, проведено внутрішнє членування правобережночеркаського діалектного континууму, доповнено і конкретизовано свідчення АМ щодо подільсько-середньонадніпря-

ського порубіжжя, встановлено смугу перехідних говірок між контактуваними діалектними системами. Виявлені під час ареалогічного дослідження побутової лексики загальнослов'янські, українсько-білорусько-російські, українсько-білоруські, українсько-російські ізоглоси мають значення для комплексного вивчення загально- і східнослов'янських ізоглос, а також визначення місця досліджуваних говірок у системі загальноукраїнського макрареалу.

Практичне значення. У науковий обіг введено новий лексичний матеріал, який може бути використаний для лексикологічних досліджень, "Словника українських народних говірок", "Лексичного атласу української мови", при підготовці вузівського курсу "Українська діалектологія". "Атлас побутової лексики правобережночеркаських говірок", про вищений у дисертації, розширює ареалогічну інформацію, дає змогу вирішити актуальні завдання діалектного членування української мови, може послужити аргументом при розв'язанні проблеми діалектогенезу середньонадніпряньського говору.

Апробація роботи. Матеріали дисертації обговорено на засіданні відділу діалектології Інституту української мови АН України. Окремі положення роботи знайшли відображення у трьох публікаціях автора, а також у виступах на наукових конференціях.

На захист виносяться такі положення:

1) аналізований сегмент побутової лексики правобережночеркаських говірок - тематичні групи лексики (ТГМ) на позначення меблів, хатніх речей, посуду і кухонного начиння - є складною багатопланою системою у плані структурної організації лексико-семантичних груп (ЛСТ) і семантичної структури лексем;

2) головною ознакою діалектогенних процесів правобережної Черкащини є лінгвальна ізотопія. Вона детермінує можливість зближення і групування ізоглос, внаслідок зіставлення яких виявлено, що визначальною релевантною ознакою для досліджуваних говірок виступає опозиція схід - захід;

3) західна і східна зони правобережної Черкащини є ареально протиставними мовними утвореннями. Східні правобережночеркаські говірки - це невід'ємна частина середньонадніпряньського говору, а західні - за своїми важливішими особливостями є східноподільськими. Подільсько-середньонадніпряньське порубіжжя репрезентоване широкою смугою ізоглос, у межах якої на території досліджуваного регіону виділяються три пасма: західне, центральне і східне. Ос-

новну межу між суміжними діалектами утворює найбільш численне і компактно центральне пасмо, яке проходить приблизно по басейну р. Тиллий Тікич із незначними відхиленнями деяких ізоглос на захід і схід. Значна частина ізоглос, що розмежовують подільський і середньонадніпрянський діалекти, є давніми;

4) перехідні говірки середньонадніпрянсько-подільського типу, що виникли внаслідок тривалих міждіалектних контактів, характеризуються не тільки взаємопроникненням елементів суміжних говорів, а й виробленням специфічних, тільки їм властивих явищ.

Структура дослідження. Дисертація складається із вступу, двох глав ("Структурна організація і семантика побутової лексики правобережночеркаських говірок" і "Ареалогія побутової лексики правобережної Черкащини у контексті подільсько-середньонадніпрянського порубіжжя"), висновків і додатків, важливішими з яких є: 1) "Атлас побутової лексики правобережночеркаських говірок" (174 карти); 2) Індекс аналізованої лексики.

У "В с т у п і" обґрунтовується вибір теми дисертації, визначається актуальність, предмет і джерела дослідження, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

Г л а в а I "Структурна організація і семантика побутової лексики правобережночеркаських говірок" складається із трьох розділів: ТГМ на позначення меблів, ТГМ на позначення хатніх речей, ТГМ на позначення посуду і кухонного начиння. Структурний принцип аналізу лексики дозволив встановити специфіку відношень між елементами системи, об'єктивно визначити ТГМ і ЛСГ. Для правильного виділення таких лексико-семантичних об'єднань закливе значення має врахування внутрішніх зв'язків компонентів, а також структурних типів лексики і типів відображуваних ними предметів і явищ дієсності.

Кожна із аналізованих тематичних груп має складну внутрішню структуру: у їх складі виділяються ЛСГ, компоненти яких об'єднуються на підставі спільної семантики, а протиставляються рядом диференційних ознак (ДО). У пазамовному просторі ЛСГ співвідносяться з групою реалем, що об'єднуються спільністю призначення і властивостей. У роботі досліджується детермінізм семантичної структури лексем організації пілісного сегмента лексичної системи. Лексеми не існують у мові ізольовано, вони пов'язані між собою різними семантичними і структурними відношеннями, тому у багатьох випадках

простежується взаємозв'язок компонентів семантичної структури одних лексем з іншими. Характерною ознакою структурної цілісності ТТЛ на позначення меблів та посуду і кухонного начиння є гіпер-гіпонімічні відношення компонентів, що виявляються у наявності зон семантичного синкретизму лексем, деривації їх зв'язків між елементами суміжних ЛСТ.

Для всіх аналізованих ТТЛ однією з інтегральних ознак є наявність регулярних опозицій сем, які формуються рядом типових для побутової лексики ДО: "матеріал, з якого виготовлено реалію", "розмір", "спосіб та особливості виготовлення", "функціональне призначення". Тісне переплетення кількох ДО денотатів на підставі спільної референтної віднесеності назв дозволяє об'єктивно сформулювати наддіалектні сітки-моделі, які допомагають розглянути структурні особливості ЛСТ, визначити характер системних зв'язків їх компонентів, ступінь детермінованості семантичної структури лексем структурової реалії.

Системний характер словникового складу говірки спостерігається насамперед у розподілі слів за лексико-семантичними парадигмами. Аналізовані у дисертації ЛСТ включають по кілька мікропарадигм, які встановлюються на підставі протиставлення сем. Так, для більшості досліджуваних говірок релевантні такі опозиції: 'стілець із спинкою (домашнього виготовлення)' : '~ (заводського виготовлення)', 'коротка занавіска на вікні' : 'довга ~', 'колиска, підвішена на чотирьох мотузках до стелі' : 'дерев'яне ліжечко, ніжки якого попарно з'єднані закругленими планками, завдяки чому воно може гоїдуватись', 'один з чотирьох мотузків, на яких підвішують колиску до стелі' : 'мотузка, тягнучи за яку гоїдають колиску', 'металева посудина з вушком для пиття води' : '~ з ручкою ~', 'видовбана діжка для зерна' : '~ для меду' та інші. Протиставлення сем маніфестується відповідно лексичними парами у конкретних працьоречночеркаських говірках. Напр.: опозицію сем 'видовбана діжка для зерна' : '~ для меду' репрезентує 47 пар лексем, зокрема, дуп'лянка : мед'лянка, дуп'лянка : лип'янка, жолоб : лип'івка, жолоб : мед'лянка, жолоб : дуп'лянка, жолоб : довбанка, калуб : лип'івка, довбанка : лип'івка, довбанка : мед'лянка, сипанка : липовка, сипанка : меднич'я, ка'душка : ко'лода, калка : довбанка та ін. Спостерігається номінативна дивергенція мікрогруп лексики як

автономних внаслідок їх співвідношення з різними щодо призначення реаліями. У кількох випадках назви розрізняються на словотворчому рівні: 'жолуб : жоло'бок, 'кадуб : 'калочка, 'д'іжка : 'д'іжечка; в частині говірок опозиція відсутня, оскільки не існує першого чи другого компонента протиставлення, що зумовлено відсутністю самої реалії у деяких населених пунктах - \emptyset : ме'д'анка, \emptyset : ко'лудка. У 4 випадках засвідчено ідентичність реалізації протиставлених сем: дун'л'анка, 'довбанка, 'лиц'івка, 'довбишка. Спільність номінації та дериваційні зв'язки між окремими компонентами мікропарадигми є відображенням структурної і зовнішньої схожості реалій. Названа лексико-семантична мікропарадигма кваліфікується як численна. Це підтверджує положення про те, що на фонологічному і граматичному рівнях кількість відмінних елементів менша, ніж на лексико-семантичному, для якого характерна надзвичайна варіативність.

У більшості випадків зв'язки груп репрезентантів опозиції сем детерміновані насамперед структурою реалій. Напр.: спільність виконуваних функцій елементів реалейного комплексу "меблі, призначені для сидіння" обумовлює складні семантичні і словотворчі зв'язки компонентів ЛСГ назв меблів, призначених для сидіння. Семантична структура більшості лексем цієї ЛСГ обумовлена спільною референтною віднесеністю та дією типової моделі утворення назв, де мотивуючими виступають основи ст'іл-, ос'л'(і,о)н-, лав-. Зокрема, лексема ст'ілець репрезентує 6 сем із 7 представлених у наддіалектній моделі: 'стілець із спинкою (домашнього виготовлення)', '~ (фабричного виготовлення)', 'стілець з квадратним сидінням без спинки', 'малий стілець без спинки', 'ослін', 'короткий стілець без спинки, продовгуватої форми'; назви ст'ілд'іжчик, ос'л'іжчик, 'лавка маніфестують по дві взаємопов'язані семі ('малий стілець без спинки', 'короткий стілець без спинки продовгуватої форми'; 'лавка - 'короткий стілець без спинки продовгуватої форми', 'широка довга дошка на столяках із спинкою та поручнями'). На наддіалектному рівні найширшу семантичну структуру має лексема ст'ілець, смислові зв'язки якої сягають інших ЛСГ, зокрема у деяких говірках правобережної Черкащини вона має ще такі значення: 'тканицькі пристрій для в'язання начиння', 'один з вертикальних стовпців, яким підпирають крокви на даху широкого будинку', 'основа, на якій повертається вітряк'. Розширення номінативного поля лексеми ст'ілець зумовлює ще більшу варіативність її семантичної структури.

Складність семантичної структури значної частини лексем, що аналізуються в дисертації, відображає системний характер мікрогруп лексики: взаємозв'язок компонентів у межах цілого детермінується семантичною структурою лексем, їх здатність виражати ряд взаємопов'язаних між собою значень. Напр., внутрішні зв'язки компонентів ЛСГ назв посуду для пиття детермінуються наявністю полісемічних лексем, зокрема чер'пак, черпа'чок, ко'р'пак, ко'р'п'а'чок, 'ковшик, 'хохл'а позначають по дві взаємопов'язані семи ('металева посудина з ручкою для пиття води', 'дерев'яна посудина, якою дістають воду з криниці, щоб напиться одній-двом особам'), а к'рук(ш)ка, к'варта - по три ('металева посудина з вушком для пиття води', 'глиняна посудина для пиття води, молока', 'фарфорова чи фаянсова ~'). Якщо врахувати інші значення цих лексем, то їх семантична структура значно розширюється (напр., назва к'варта репрезентує також семи 'мідний кухоль', 'міра рідин та сипучих тіл', 'пляшка місткістю 0,75 л', 'пляшка місткістю більше 1 л', 'бутель з вузьким довгим горлом місткістю 3 л'). Найширшу семантичну структуру має лексема 'довбанка, яка репрезентує у правобережночеркаських говірках 9 сем ('видовбана посудина для зберігання солі', 'дерев'яна посудина, в якій розтирали сало для засмачення страви', 'діжка для соління сала', 'видовбана діжка для зберігання зерна', 'видовбана діжечка для меду', 'діжка з накривкою для борошна', 'довбаний колодковий вулик з накривкою і замком', 'різновид видовбаного взуття', 'видовбаний човен').

Особливістю аналізованої лексики є те, що вона відображає зміни у матеріальній культурі. Це виявляється у архізації одних назв під впливом деактуалізації відповідних реалій, обумовлюючи скорочення репертуару лексичних одиниць, та у появі іновативних утворень внаслідок змін у складі, особливостях конструкції реалій побуту. Напр.: назви меблів, що побутували раніше ос'л'ів, п'іл, 'серт(л)ка, 'лава, 'місник, 'судник, ск'рин'а, перебувають у пасивному вжитку мовців переважно старшого покоління, хоч зберігають чітку характеристику. Іновативні утворення бу'ф'ет, с'ір'вант, габ'і'рон, ша'а'н'ер, чемо'дан відзначаються значною формальною варіативністю.

Г л а в а II "Ареалогія побутової лексики правобережночеркаських говірок у контексті подільсько-середньоподільсько-прип'ятького порубіжжя" присвячена лінгвогеографічному вивченню побутової лексики говірок досліджуваного регіону.

Картографування лексики і семантики допомогло визначити типологічні особливості цього мовного простору, виявити ареалогічні тенденції, головною з яких є лінгвальна ізотопія, зумовлена групами ізоглос, які формують ареали і зони. Аналіз ізоглос, що репрезентують лексику побуту правобережночеркаських говірок, а також співвіднесення їх з ареалами явищ інших рівнів мови - насамперед фонетичного та морфологічного, дають підстави для виділення у досліджуваному діалектному континuumі таких структурно-територіальних одиниць: а) діалектні зони - західна і східна; б) групи говірок - наддніпрянська, північно-східна, західна, північно-західна; в) острівні мікроареали, які входять до складу кожної з груп говірок (див. к. № I).

Мехі поширення багатьох лексико-семантичних явищ показують, що для досліджуваних говірок визначальною релевантною ознакою виявилась опозиція схід - захід. Із 155 явищ, скартографованих в "Атласі побутової лексики правобережночеркаських говірок", 72 є ареально протиставленими. Ізоглоси 51 явища членують територію правобережної Черкащини на східну і західну частини. Західна і східна зони формуються двома типами ізоглос - зональними і замкнутими. Останні окреслюють острівні мікроареали на фоні суцільного поширення тієї чи іншої форми. Такі структурно-територіальні одиниці є, на нашу думку, реліктами єдиного в минулому середньонаддніпрянського діалектного масиву або ж намальованими елементами північної та південно-західної локалізації під час дозаселення досліджуваного регіону.

Східна зона правобережночеркаських говірок. Конфігурація ізоглосініф лексем 'лава 'донга широка дошка на стояках із спинкою та поручнями', д'і'ка 'хлібна діжа, широка низька діжка', дер'кач 'старий стертий віник', ков'ганка 'дерев'яна ступка, в якій розтирали сало для засмачення страви', 'тиква 'велика глиняна посудина з вузькою шийкою', ш'пичка 'дерев'яна паличка із загостреним кінцем, якою їли галушки', с'і'кач 'знаряддя, яким січуть капусту, м'ясо', що функціонують у східній частині досліджуваного регіону, утворює західну межу середньонаддніпрянських елементів. Вона проходить по лінії східніше Кашкова (Тетерівка, Серокотляга Машківського р-ну) - західніше р. Гірський Тікич (Полівка Маньківського р-ну, Романівка, Мещурів, Майданецьке Тальнівського р-ну). Ізоглоси, що репрезентують крайні західні межі середньонаддніпрянських елементів, перетинають територію правобережної Черкащини по вертикалі із клиноподібним вигином зі сходу на захід. Ізоглоси такої

конфігурації відображають протиставлення явищ східної зони явищам західної. Оскільки лексеми утворюють ареали різного розміру, то ізоглони, що їх окреслюють, розташовані паралельно або взаємоперехрещуються. Тому пасмо ізоглос, що маніфестує західну межу середньонадніпрянських елементів, досить широке, густіше у басейні р. Гнилий Тікич і рідше західніше від неї.

Правомірність виділення східної зони у межах діалектного континууму правобережної Черкащини, яка ґрунтується на ізоглосній стратиграфії побутової лексики, підтверджується даними АУМ (АУМ, I, к. № 86, II6, IВ4, 249, 258, 263, 290, 299, 3II, 3I3, 3I5, 324, 328, 337, 338, 342).

Значна частина ізоглос, що окреслюють східну зону, утворює ареали явищ, характерних для всіх або більшості східних правобережночеркаських говірок. Крім цього, виявлено кілька ареалів лексем, що функціонують переважно у північно-східній частині досліджуваної зони. Аналіз ізоглос, що маніфестують неоднорідність мовного ландшафту названої території, дозволяє виділити у межах східної зони надніпрянську і північно-східну групи говірок, які, однак, не є автономними утвореннями, оскільки, з одного боку, більшість лексичних явищ, характерних для надніпрянської групи говірок, поширені і на території північно-східної частини правобережної Черкащини, а, з другого, - деякі ізоглоси, що окреслюють північно-східні ареали, заходять на територію надніпрянських говірок або утворюють у них невеликі острівці специфічних особливостей.

Надніпрянську групу говірок виділяють власне зональні ізоглоси, які утворюють тісне переплетення специфічних для названого структурно-територіального утворення лексико-семантичних явищ: са-да'товка 'товкач у дерев'яній ступці', 'лип(о)вка, 'лип(н')анка 'видовбана діжечка для меду', во'д'анка 'хатня діжка для води', ве'р'ойка 'велика сплетена з лози корзина з двома вухами', 'жолоб, коло'бок 'видовбана діжка для зерна', цеб'ро 'велике дерев'яне від-ро, яким набирали воду з криниці-журавля', сі'толик 'шухляда в столі' та ін. Надніпрянські ареали, утворені названими ізоглосами, мають різну величину: одні з них займають більшу територію у східній зоні, інші - меншу, однак вони мають суцільний характер поширення і чіткі зовнішні межі.

Крім цього, у надніпрянській групі говірок виявлено кілька острівних мікроареалів; одні з них утворені явищами, що мають вузь-

колокальний характер (вага'ни 'ночви (переважно дерев"яні)', ла'ман-
ка 'дерев"яна помийниця, низька широка діжка з двома вухами', 'чара
'келик, з якого п'ють вино', дун'дук 'лищик з дощок для зберігання
зерна'), інші - є вкрапленнями особливостей переважно південно-за-
хідної локалізації (по'ренча 'спинка ліжка', о'і'ранка 'коротка за-
навіска на вікні', мі'дниця 'мідна миска', 'корок 'пробка, якою
закривають пляшку', це'бер 'дерев"яна помийниця, широка низька діж-
ка з двома вухами').

Ареали північно-східної групи говірок виділяються ізоглосами,
що перетинають східну зону правобережної Черкащини по горизонталі
і розташовані ступінчато в напрямку з півночі на південь. Названа
група говірок концентрується в основному у нижній течії р. Росі та
Вільшанки і верхів'ю р. Гнилий Тікич. Це говірки населених пунктів
Канівського, Корсунь-Шевченківського, північної частини Лисянсько-
го, Звенигородського, Городищенського, Черкаського районів. Ізо-
глоси, які їх відокремлюють, проходять по лінії Федюківка Лисянсь-
кого р-ну - Босівка Лисянського р-ну - Шубині Стави Лисянського
р-ну - Майданівка Звенигородського р-ну - Селище Городищенського
р-ну - Ірдинь Черкаського р-ну. Деякі ізолінії проходять південні-
ше вказаної межі.

Для зазначеного структурно-територіального утворення харак-
терні два типи ізоглос: перший маніфестований лексико-семантичними
явищами, поширеними в усіх говірках північно-східної групи, дру-
гий - ізоглосами, що відділяють невеликі островні ареали. Власне
зональні ізоглоси репрезентовані такими лексемами: 'судник 'шафа з
поллицями для посуду і продуктів', ча'дун 'чавунний горщик', зо-
'л'ій(л')ник 'великий череп"яний горщик на 10-15 л', венц(р)'ла
'велика біла череп"яна миска', 'поставец', 'поставищик 'невелика
діжка для води, січеної капусти, сиру, жиру і т.ін.'. Деякі з на-
званих лексем утворюють мікроареали на території решти східних пра-
вобережночеркаських говірок, що, можливо, свідчить про колишню єд-
ність цих діалектних утворень.

Конфігурація ізоліній, що репрезентовані названими явищами,
схожа з формою ізоглос, які, за даними АЛМ, утворюють замкнені се-
редньонаддніпрянські ареали, тобто, крім території східних право-
бережночеркаських говірок, охоплюють також частину говірок півден-
ної Київщини та Полтавщини (АЛМ, I, к. в 99, 122, 123, 136, 161,
267). Всі вони мають виразний підковоподібний вигляд з півночі на
південь, що свідчить про інтенсивний характер поширення деяких

давніх форм у надніпрянській групі говірок.

Острівні мікроареали, виявлені у північно-східній частині досліджуваного регіону, характеризуються надзвичайною строкатістю. Це, на нашу думку, обумовлено тим, що одні з них виявляються як рештки більш давнього північно-східного ареалу ('обрус, об'русок, нас'т'ід'ник 'скатерть', кан'д'і'нка 'бляшана посудина для гасу, олії', 'поч'і'нка 'мотузка, тягнучи за яку гоїдають коліску', ко-'р'ак, с'полик 'видовбана миска з двома вушками', кор'чага 'велика глиняна посудина з вузькою ши'кою'), а інші - є пізнішими мозаїчними вкрапленнями інших діалектних систем (к'риси 'верхні краї миски, горщика', со'дом'яник 'виплетений із соломи кіш для зберігання зерна', близн'у'ки, близ'н'ата 'два зліплені докупи горщики з великим вухом вгорі').

Західну зону правобережночеркаських говірок відмежовують ізоглоси з підковоподібним вигином із заходу на схід, які перетинають територію правобережної Черкащини по вертикалі. Ізоглоси такого типу, протиставляючи східноподільські явища середньонадніпрянським, відображають проникнення діалектних особливостей із заходу, зокрема з Поділля та південно-східної Волині. Тому говірки західної зони виявляють спільність із діалектами південно-західного наріччя; вони відділяються ізоглосами таких лексико-семантичних явищ: к'варта 'металева посудина з вушком для пиття води', близн'у'ки, близ'н'ата 'два зліплені докупи горщики з великим вухом вгорі', 'корок 'пробка, якою закривають пляшку', це'бер 'дерев'яна помийниця, низька широка діжка з двома вухами', 'ринка 'глибока череп'яна посудина напівсферичної форми з широким отвором', со'дом'яник 'виплетений із соломи кіш для зберігання зерна' та ін.

За матеріалами АЛМ, західні правобережночеркаські говірки відмежовуються від східних багатьма ізолініями лексичних, фонетичних і морфологічних явищ (АЛМ, I, к. № 282, 286, 289, 291, 322, 327, 331, 333, 335, 337, 345, 347 та ін.).

Крім суцільного ареалу, окресленого названими ізоглосами, у західній частині правобережної Черкащини виділяються дві групи говірок - західна і північно-західна. Головна відмінність між цими структурно-територіальними утвореннями полягає у напрямі ізоглос, що обмежують поширення специфічних для кожного з них явищ, хоч чимало ізоліній репрезентують лексеми, які функціонують в обох групах говірок.

Західна група правобережночеркаських говірок є специфічним утворенням, оскільки тут взаємодіють особливості середньонадніпрянського і подільського діалектів суміжних південно-східного і південно-західного нарічч. Не випадково одні дослідники вказували на перехідний характер говірок західної Черкащини (В.Ганцов, Є.Рудницький), а інші відносили крайні західні правобережночеркаські говірки до південно-західного наріччя (Ф.Т.Жилко, І.О.Варченко, А.Д.Очеретний). Останню думку підтверджують і результати картографування побутової лексики, згідно з якими ряд ізолекс окреслюють суцільні ареали поширення назв, характерних для діалектів південно-західного наріччя: м'їдниц'а 'мідна миска', по'ренча, пе'ренчатко 'спинка ліжка', ф'і'ранка 'коротка занавіска на вікні', ча'ра 'сковорода', фрагмент семантичної структури лексеми калуб, кал'уб 'велика діжка для зерна', 'велика діжка для квасини', 'діжка з накривкою для борошна'.

Ізоглоси західної групи говірок мають ступінчатий характер щодо поширення діалектних рис, притаманних подільському діалекту, на територію побутування особливостей середньонадніпрянського говору, а, отже, свідчать про поступове пересунення межі між подільськими і середньонадніпрянськими говірками далі на схід. Підтвердженням цієї думки в "Атласі побутової лексики правобережночеркаських говірок" є як характер ізоглас, що окреслюють ареали явищ південно-західного походження, так і наявність острівних мікроареалів лексем, характерних для східної зони аналізованого діалектного континууму.

Ізоглоси, що виділяють північно-західну групу говірок, мають напрям з північного заходу на південний схід, репрезентуючи поширення на територію західної зони правобережної Черкащини переважно специфічних особливостей волинського та поліських діалектів. Свідченням цього є ареали явищ, розташовані у північно-західній частині досліджуваного регіону: нас'ік 'подушечка, що використовується переважно як прикраса', це(а)'рата 'клеїнка', пршивка 'наволочка, чохол із тканини на подулку', прач 'дерев'яний валок для вибивання білизни під час прання', наспілка 'мішок, у який насипають пір'я на подушку', к'іска 'ніж з уламка коси' та ін. Пасмо ізоглас, яке утворюють ізолінії названих явищ, відмежовує північно-західну групу говірок по лінії Цюбулів Монастирщанського р-ну - Угловатка Христинівського р-ну - Рого Маньківського р-ну - Рубаний Міст Лисянського р-ну - Стара Буда Звенигородського р-ну - Ріпки Лисянсь-

кого р-ну. Деякі з відзначених ізоглос охоплюють більшу територію, сягаючи на південь і на схід від зазначеної лінії. Крім цього, окремі особливості, характерні для північно-західної групи говірок, утворюють мікроареали у західній та північно-східній частинах правобережної Черкащини.

Виділення північно-західної групи говірок підтверджується також даними АУМ. Подібну конфігурацію мають ізолінії лексико-семантичних, фонетичних і граматичних явищ (АУМ, I, к. № 50, 73, 171, 176, 262, 268, 304, 306, 308).

Таким чином, лінгвогеографічне вивчення побутової лексики правобережної Черкащини дозволило вперше встановити внутрішнє членування цього діалектного континууму. Накладання багатьох ареалів лексичних, фонетичних і граматичних явищ за даними АУМ та результатами картографування побутової лексики, що утворює межі виділених структурно-територіальних одиниць, підтверджує обґрунтованість проведеного членування. Більшість явищ, ізоглоси яких виконують розмежувальну функцію щодо поділу на західну і східну зони, поширені у наддніпрянській та західній групах говірок, а виділення північно-східної і північно-західної груп говірок обумовлено характером та напрямком ізоглос, що окреслюють ареали специфічних для кожної з них елементів.

Пасма ізоглос, що розмежовують західну і східну зони, дають підстави кваліфікувати ці зони як ареально протиставні утворення. Але частина ізоглос подільських і середньонаддніпрянських елементів взаємонакладається. Тому сама межа між контактуваними діалектами утворює широку смугу, яку репрезентують на території правобережної Черкащини три пасма ізоглос: західне, центральне і східне.

Межа активної взаємодії крайніх західних ізоглос подільських та середньонаддніпрянських елементів визначається умовною лінією східніше Жайкова - східніше Умані. Ізоглоси відмежовують західні райони досліджуваного регіону: Манківський, Тальнівський, західну частину Лисянського, Звенигородського, Катеринопільського, доходячи до р. Гнилий Тікич, а в південній частині і перетинаючи її. Західне пасмо утворюється 12 ізоглосами подільських і середньонаддніпрянських мовних особливостей; воно відображає, з одного боку, квілеподібний наступ переважно інованіційних явищ південно-західної локалізації на давню територію побування середньонаддніпрянських елементів (ча¹ра 'сковорода', 'ринка 'глибока череп'яна посушина напівферичної форми', к'риса(и) 'верхні краї миски, горщика',

ф'і'ранка 'коротка занавіска на вікні'), а з другого, - опір деяких давніх, структурно сильних форм середньонадніпряньського говору щодо проникнення невластивих йому рис (лава 'довга широка дошка на стояках із спинкою та поручнями', шпичка 'дерев'яна паличка із загостренням кінцем, якою їли галушки', в'іни'а 'верхні краї миски, горщика', ма'к'ітра 'глибока череп'яна посудина напівсферичної форми з широким отвором').

Друге пасмо ізоглос у зоні активної взаємодії подільських і середньонадніпряньських говірок - центральне - проходить східніше від першого, приблизно в басейні р. Гнилий Тікич. Воно найбільш компактно, вужче і густіше на півночі і рідше та ширше на півдні, що свідчить про активнішу міждіалектну взаємодію саме у південних районах досліджуваного регіону, де відчутне нашарування особливостей південно-західної локалізації. Ця група ізоглос найбільш численна (30 ізоліній) і маніфестується переважно давніми лексико-семантичними явищами: д'иква 'велика глиняна посудина з вузькою шийкою', к'варта 'металева посудина з вушком для пиття води', дер'кач 'старий стертий віник', це'бер 'дерев'яна помийниця, широка низька діжка', ков'ганка 'дерев'яна ступка, в якій розтирали сало для засмачення страви', с'і'кач 'знаряддя, яким січуть капусту, м'ясо', семантична структура лексеми со'д'анка 'невелика посудина для солі, яку подають до столу', 'видовбана посудина для зберігання солі'. Це дає підстави зробити висновок про те, що основна подільсько-середньонадніпряньська межа проходить орієнтовно по р. Гнилий Тікич. Зіставлення даних картографування побутової лексики правобережно-черкаських говірок з матеріалами АУМ демонструє майже повне накладання значної кількості ізоглос лексичних, фонетичних і граматичних явищ на відносно короткому відрізку території (20-60 км), що підтверджує об'єктивність здійсненого диалектного членування правобережночеркаського діалектного континууму.

Третє пасмо ізоглос - східне - відображає повдиноке проникнення деяких структурно сильних подільських особливостей у зону побутування середньонадніпряньських елементів і опір останніх. Це виявляється в ширині і густоті східного пасма, яке компактніше поблизу р. Гнилий Тікич і розріджене східніше від неї. Окремі ізоглоси доходять до лінії західніше Корсунь-Шевченківського - західніше Шполи. Східне пасмо репрезентують такі лексико-семантичні явища: по'д'анка 'хатня діжка для води', ба'д'а, ба'і'па 'дерев'яне відро,

яким набирали воду з криниці-журавля', ср¹доміанік 'виплетений із соломки кіш для зберігання зерна', с¹катерт 'скатерт', фрагмент семантичної структури лексики 'калуб, 'кал⁰іб 'велика діжка для зерна', 'велика діжка для кваснини', 'діжка з накривкою для борошна'. Названі ізголоси є давніми, а отже, релевантними для виділення східної межі.

Територія, окреслена західним і східним пасмами ізголос, є смугою взаємопроникнення подільських і середньонадніпрянських явищ, отже, регіоном, де, очевидно, міждіалектні контакти були найінтенсивнішими, внаслідок чого сформувалися перехідні говірки середньонадніпрянсько-подільського типу. Однак названі межі умовні, оскільки зона активної взаємодії подільського і середньонадніпрянського діалектів не обмежується територією правобережної Черкащини. Досліджувані перехідні говірки становлять відмінну, третю систему порівняно з суміжними діалектами. Лінгвогеографічне вивчення цього типу говірок показує, що їм властиві риси, які розвинулися в результаті тривалої міждіалектної взаємодії: 1) активізація творення синонімічних одиниць внаслідок взаємопроникнення лексичних елементів одного говору в інший ('банка//с¹до¹тік 'скляна посудина циліндричної форми з широким отвором', 'кухол'//к¹варта 'металева посудина з вушком для пиття води', 'в'інц¹а//к¹рися 'верхній край миски, горщика'; 2) згасання у латеральних ареалах контактуючих діалектних систем явищ лексики і семантики, які активно функціонують у центральних частинах ареалу, напр.: на межі подільських і середньонадніпрянських ареалів семантична структура лексики 'калуб, 'кал⁰іб втрачає семи 'діжка з накривкою для борошна', 'велика діжка для зерна', які мають високу частотність у західних правобережночеркаських говірках та діалектах південно-західного наріччя; 3) зміни в семантиці лексем, що взаємодіють у контактній зоні і утворюють синонімічні пари, зокрема у говірках, що знаходяться на межі надніпрянського ареалу лексики дер¹кач 'старий стертий віник' і подільського дра¹пак 'тс.', побутують обидві назви, однак перша з них позначає селу 'старий стертий віник', а друга - 'саморобний' віник із тілочок'; 4) постання контамінованих форм шляхом поєднання візних за діалектною віднесеністю слів: складна назва ск¹рин¹а 'кух¹рам 'скриня з опуклим віком' виникла внаслідок контамінації поширеної у правобережночеркаських говірках лексики ск¹рин¹а 'великий ящик з прямою кришкою для зберігання сльгу' та західноукраїнської назви 'куфер, 'кухро 'скриня з опуклим віком'; 5) зміни у формаль-

ній структурі слова, зокрема у зонах активної взаємодії подільського і середньонадніпряньського діалектів відзначаються активізація субститутивних процесів (заступлення /к/ > /т/: д'іт'на 'д'іжка-хлібна діжа, широка низька діжка', /х/ > /к/: шук'лада 'шухляда в столі'), явище метатези - скорово'да 'сковорода', гіперичні зміни (гіперичне м'якшення /р'/: др'а'пак(ч) 'старий стертій віник', д'р'а'ник 'дерев'яний валок, яким вибивали білизну під час прання', яке протиставляється подільському ствердінню /р'/, що є характерною особливістю цього говору).

Відзначимо, що перехідні говірки середньонадніпряньсько-подільського типу характеризуються ще двома ознаками, які, зовсім, також є специфічними рисами перехідних зон. По-перше, це виникнення в них нових назв порівняно з тими номенами, які засвідчено у контактуючих діалектах, напр.: сему 'дерев'яна ступка, в якій розтирали сало для засмачення страви', яка у східній зоні репрезентується переважно лексемою ков'ганка, у говірках контактної смуги реалізують назви тов'качка, товка'ниц'а, затов'качка, замн'ачка, зати'руха. По-друге, збереження архаїчних назв, які раніше були поширені на великих територіях, а зараз звузили свої ареали (сала'д'а'тирка 'велика череп'яна біла миска', пен' 'довбаний колодковий вулик', ко'лода, ко'лодка 'видобана діжка для меду' та ін.).

Інтерпретація ізоглос побутової лексики у широкому ареальному контексті показала, що значна частина скартографованих явищ належить до інтердіалектних та інтермовних. Так, назви дова 'довга широка дошка на стояках із спинкою та поручнями', д'і'жа 'хлібна діжа, широка низька діжка', к'варта 'міра рідин і сплучих тіл', корок 'пробка, якою закривають пляшку' поширені майже в усіх слов'янських мовах. Для назв дип'івка 'видобана діжка для меду', до'д'анка 'хатня діжка для води', дер'кач 'старий стертій віник', тиква 'велика глиняна посудина з вузькою шийкою' та ін. виявлено паралелі у всіх східнослов'янських мовах. Засвідчено також українсько-білоруські (к'лоб 'видобана діжка для зерна', с'толук 'шухляда в столі', в'іниц'а 'верхній край миски, горщика') та українсько-російські паралелі (дандо(и)ла 'велика біла череп'яна миска', п'остав, п'оставец' 'різновид посуду', пен' 'видобаний колодковий вулик'), які, на нашу думку, сягають спільносхіднослов'янського лексичного фонду, відбиваючи давні міжетнічні зв'язки. Загальна тенденція поширення лексем, які функціонують у правобережночеркаських говірках, відповідає ареальній опозиції с х і д - з а

к і д. Більшість лексем, засвідчених у східній зоні правобережної Черкащини, мають паралелі в інших середньонадніпрянських, східно-подільських, степових, слобожанських говірках, а назви, які побутують у західних правобережночеркаських говірках, відомі переважно діалектам південно-західного наріччя. Значна їх частина кваліфікується як запозичення з польської або через посередництво польської мови. Схожість східних правобережночеркаських говірок визначають лексеми, які відомі тільки середньонадніпрянській діалектній системі (зв'язки(л')ник 'великий глиняний горщик на 10-15 л', шпичка 'дерев'яна паличка із загостреним кінцем, якою їли галушки', ко'р'ак, с'подик 'видовбана миска з двома вушками', 'дел'ух 'подушка').

Часова стратифікація побутової лексики правобережночеркаських говірок дає підстави визначити співвідношення між давніми, стійкими елементами і новоутвореннями в системі контактуючих діалектів. Останнє показує, що говірки східної зони правобережної Черкащини (середньонадніпрянські) значно давніші за західні правобережночеркаські говірки (східноподільські) та перехідні середньонадніпрянсько-подільського типу, які, очевидно, постали внаслідок активних колонізаційних рухів з південного сходу на північний захід у X, XII-XV століттях та поворотних міграційних процесів на південний схід у XIV, XVI-XIX століттях. На давній характер локальних явищ східних правобережночеркаських говірок вказують наявність лексем праслов'янського та давньоруського походження, широка географія у слов'янських мовах, а також незначна кількість запозичень, причому частина з них є давніми (германізмами, тюркізмами, грецизмами). Серед ізоглос, що окреслюють ареали східноподільських явищ, також є давні, однак значна їх частина інноваційні, оскільки репрезентують лексеми, запозичені з польської або через посередництво польської мови. Отже, подільсько-середньонадніпрянське порубіжжя давнє; його утворюють асинхронні ізоглоси, накладання яких можна пояснити тільки дією контактуючих діалектів; при цьому спостерігається тенденція до ізотопії ізоглос різних структурних рівнів мови.

У "В і с н о в к а х" формулюються основні результати дослідження.

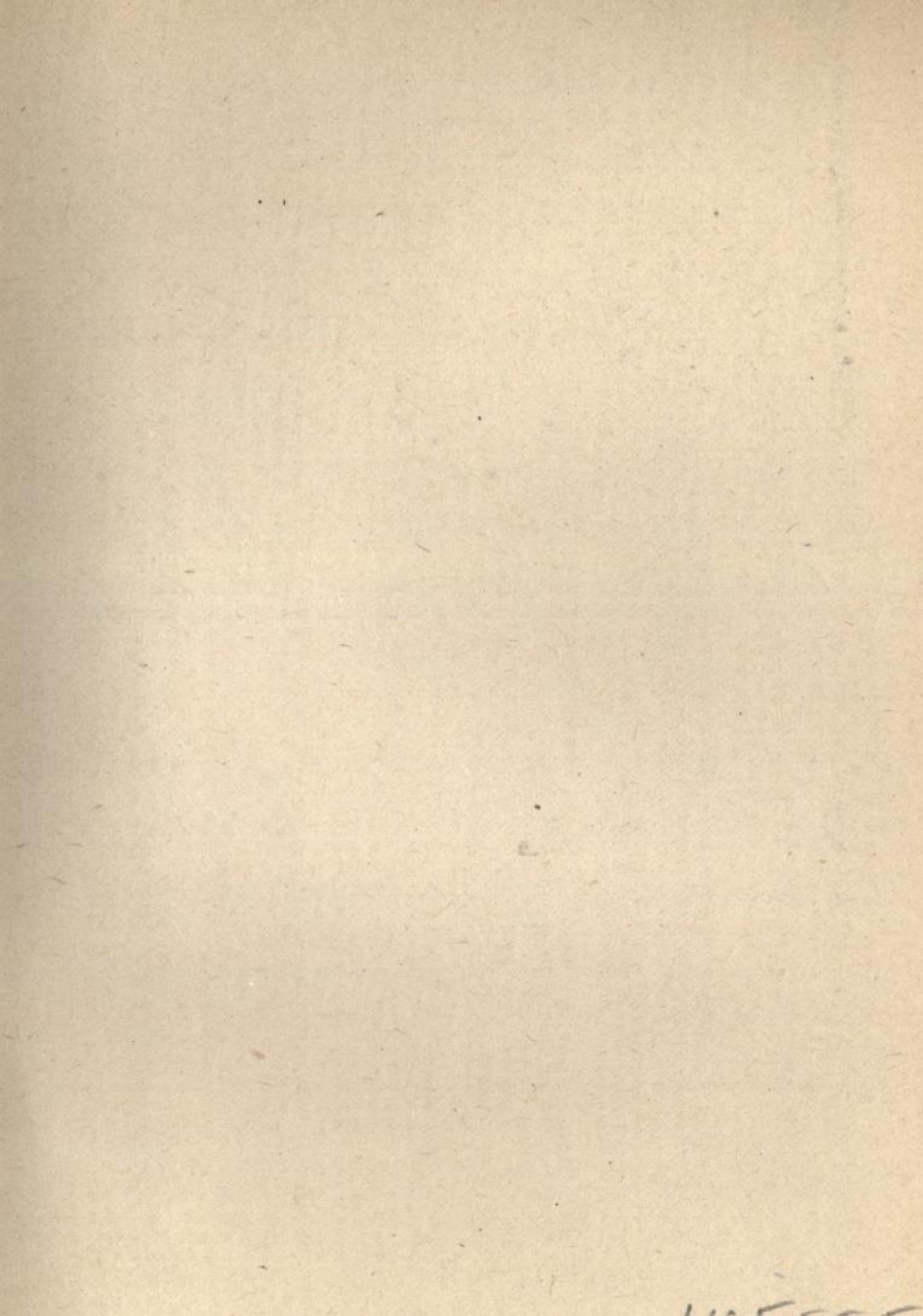
Окремі положення дисертації викладено у публікаціях:

1. Лексичні діалектизми в творах Т.Г.Шевченка // Використання спадщини Т.Г.Шевченка в патріотичному вихованні молоді (Збірник тез доповідей і повідомлень). - Черкаси, 1989. - С. 63-65.
2. К проблеме подольско-среднеднепровской границы // Ареалогія: проблеми і досягнення (Тезиси докладау міжнароднай наукової конференції). - Мінск, 1993. - С. 38-39.
3. Ареалогія побутової лексики правобережної Черкащини // Дослідження з української діалектології. - К.: Наук. думка (друкується).
4. Синонімія та мігтовіркові відповідники серед назв хатніх речей, посуду і кухонного начиння у говірках правобережної Черкащини // Синонімія мовних одиниць. - К.: Наук. думка (друкується).

Маш

Заказ № 554 от 10.05.1992. Усл.печ.л. 2,5 Тираж 100

Подразделение оперативной полиграфии ЧеркасМТЦНТЭИ:
257136, г. Черкассы, бул.Шевченко, 205;

AB 27.502